

Tanulmány

FRIED ISTVÁN

Márai Sándor és Franz Kafka*

*Soha nem utánoztam Kafkát, de
ma már tudom, hogy néhány írása,
tárgy-látása, szemlélete megvi-
lágosítottak bennem homályos
területeket...*¹

1934–35-ben a magyar irodalmi kritikában már elismert szerzőként számon tartott Márai Sándor két ízben nyilatkozott Kafkáról. Egy „irodalmi levelé”-ben,² cikkében fölteszi a kérdést: „Ki emlékszik Franz Kafkára?” Az éppen időszerű németországi „befogadás” problémáira nem tér ki, ellenben a francia visszhang jelentőségét hangsúlyozza. S anélkül, hogy a maga jóval korábbi szerepére célozna a magyar Kafka-fordításokat illetően, a Kafka-„jelenség” fölvezetését vállalja. „Ritka jelenség az irodalomban”, állítja, „rokon- és ösnélkül való.” Ez utóbbi megjegyzés kétfelé nyit. Talán önkéntelenül utal arra az Ady Endre-versre, amely Robert Klopstock közvetítésével Kafkából elismerő, együttérző mondatokat váltott ki.³ A művészmagánosság modernista poétája a rokontalanságot és a rokonulás vágyát szembesíti egymással, mint két olyan személyiség-alakzatot, amely látszólag kizárja egymást, verssé, művészetté csak abban a „lebegésben” lehet, amely a karkai reakcióban is hangot kap. Ugyanennek az írásnak érdekessége, hogy Márai nem az általa tolmácsolt elbeszéléseket emlegeti, hanem *A per*-t, „a vádlott ő maga, minden ember, s valamilyen eredendő bűnért ítélik el az idegen és komor törvényszék bírái.” S ami a Kafka-életművet illeti, talán éppen arra az önfelszabadító folyamatra látszik utalni, amely az 1920-as évek elején számára a Kafka-olvasásból következett: „Szabadon lebegünk valóság és álom között: az író művészete a »realitás« elemeiből új bolygót olvaszt össze, melyen emberhez és állathoz hasonló élőlények, de belső szerkezetükben egészen újfajta élőlények élnek, különös feltételek mellett.” Kafka újszerűsége éppen azáltal tetszik ki, hogy Márai konfrontálja egyidejű olvasmányjaival: ekkoriban tanulmányozza Malraux, Céline, Huxley, Th. Mann, Hughes prózáját. Kafka „közelsége” korántsem akadályozza, hogy a tőle eltérő narrációs stratégiákat, a XX. század európai regényírásának más változatait is méltassa. Sőt, innen és másiktól idézendő 1935-ös beszámolójából az derül ki, hogy a maga epika-elképzelései Kafkától távol állnak, a megjelenített regényvilágok inkább csak a lehetőségeket sugallják. A leginkább Kafka előadásmódja tűnhet „idegen”-nek számára, jóllehet, annak szuggesztivitását nem tagadja. Mindez dokumentálható az *Egy polgár vallomásaiból*, melyet a kutatás önéletrajziként aposztrofált, a második kötetében leírtakkal.⁴ Az 1919-től Lipcsében, Frankfurt am Mainban, Berlinben tartózkodó, újságcikk-vel, regénnyel, novellával, színművel kísérletező Márai azt írja, hogy a Kafka-művek mintegy véletlenül jutottak el hozzá. Annyit még az önéletrajz alapján is állíthatunk, hogy az 1920-as esztendő elején Kafka mellett a *Menschheitsdämmerung* c. antológia volt szá-

mottévó irodalmi élménye, a német irodalmi expresszionizmus stílussajátosságait próbálgatta magyar nyelven. Márai pályájának ismeretében megkockáztatható a megjegyzés, hogy Werfel-, Benn- stb. fordításai⁵ ellenére szűkösen vélhette az expresszionista poétikát (és retorikát); s bár későbbi műveiben felbukkannak a mondatszerkesztésben, a generációs ellentétek megjelenítésében mutatkozó avantgárd elemek, valójában az 1920-as esztendők végére már egy teljesen más regényalakzat megformálásában lesz érdekelt, és 1930-as válogatott verseskötete⁶ egyben búcsú a(z) expresszionista) lírától, ezután már csak kivételes esetben írt verset (1944/45 háborús eseményeire reagál majd vékony verseskötettel): az *Egy polgár vallomásai* Kafkára vonatkozó lapjai azonban azt jelzik, hogy visszatekintve egyfelől Márai számára Kafka az expresszionisták viszonylagos közelségében tűnik föl, másfelől viszont olyan íróként, akinek sikerült az, ami az 1920-as évek elején Márainak még nem sikerült: megalkotni a maga írószemélyiségét, létrehozni a maga írói világát. Finoman céloz Kafka közöttek pozíciójára, ti. sem nem német, sem nem cseh, aki megvalósította azt a fajta „függetlenséget”, amely a különféle hatások ellen védekezni kényszerülő ifjú Márai Sándor számára még nem adatott meg. És talán éppen a karkai próza egyedisége az Márainak, ami lehetővé teszi az írás, az író-személyiség, narrációs stratégia nem szokványos, a kortársakétól eltérő értelmezését. S bár Márai – s ezt nemcsak ő állítja – valóban nem került Kafka „hatása” alá, három Kafka-fordítása mégsem csupán azzal tűnik ki, hogy világviszonylatban az elsők között van (pontosabban a cseh nyelvű fordításokat követőleg ő a második), hanem egyrészt azzal, hogy jó érzéssel nyúl az azóta is a legfontosabb Kafka-művek között emlegetett *Az átváltozás* meg *Az ítélet* után, mindkettőt az a fajta generációs-életmódbeli konfliktust érzékelve/érezkeltetve, amely majd a Márai-művekben is felbukkan: míg Kafkánál a kutatás nem szokta elmulasztani a személyes érintettség háttéranyagként tárgyalását, Márai esetében nem az Apával (akinek megragadó, szeretetteljes, portréját adja önéletrajzában), hanem az Apák világával történik a(z) irodalmi) leszámolás, a zendülésnek már kamaszkorban különféleképpen kibukó formái révén egy ellen-világ, egy szubkultúra, illetőleg a művészetbe lépés hol torz, hol szecessziós magatartása, a társadalom ellen „játszó” individuuma lesz irodalmi tárgy. S ha van az efféle Márai-írásoknak „előszövegük”, az inkább Hesse (*Demian*) és André Gide regényei körül keresendők.

Márai három fordítása szinte észrevétlen jelent meg. Azok a kassai napilapok, amelyek helyet adtak Márai írásainak, nemigen számíthattak más olvasókra, mint Kassa, esetleg más szlovákiai városok magyarul tudó publikumára. S bár Márai újságcikkeinek egy részét magyarul és németül (Frankfurter Zeitung, Prager Tagblatt, Die Weltbühne stb.) megjelentette, Kafkáról csak magyarul írt. Azt sem árt említeni, hogy ekkor már rendelkezett némi fordítói gyakorlattal. 1920-ban adta ki például Schnitzler *Szavak komédiájának* három egyfelvonásosát. Ennek ellenére elmondható, hogy a Kafka-fordítások nem túlságosan sikerültek, érezhető, miként küszködik Márai a nyelvvel, de az is, mennyire nem leli az általa (az idézett cikkben) megfigyelt stilisztikai sajátosságok magyar megszólaltatásának módját. Ebben természetesen nemcsak a hangját kereső ifjú írójelölt a hibás. Ugyanis Márai egy teljesen más magyar prózahagyomány felől érkezett Kafkához. A XX. század elején még élt a romantizáló történeti regény öröksége (s ezt éltette a magyar akadémikus irodalomtörténet-írás), Kafka mellé, nevezetesen aforizmusa mellé alig illeszthető az az anekdota-hagyomány, amelytől ugyan sem az önreflexió, sem az önirónia nem volt egé-

szen idegen, de humora egészen másfajta, mint Kafkáé. A századforduló magyar prózája hajlott az esszé meghonosítására, kísérletezett s lélektani regénnyel, élt még a naturalizmus, a szecesszió, az újromantika; de a személyiség helyzetének az a közöttsége, a pervertált mitológia, illetőleg a kabalisztikus hagyomány ekkor még nem nyert teljesen polgárjogot a magyar irodalomban. Márai nemigen tehetett mást, mint a kor magyar irodalmának retorikájában szólalt meg. S tette ezt akkor, amikor írói tevékenységének legfőbb mozgatója a tájékozódás volt, stílusok, megszólalási módok próbája, elszakadás a csábító zsurnalizmustól (sosem szakadt el), de megszabadulni a sikerrel kecsegtető alakzatoktól is. A Kafka-fordítás számára egy lényegileg idegen nyelvvel való találkozás közvetítése, egy olyan nyelv, amelynek „kontextusát”, esetleges előzményeit, „őseit” nem ismerte. Így eshetett meg, hogy fordítóként nem tudott mit kezdeni a *Die Verwandlung* címmel, sem a Goethéhez, sem az Ovidiushoz vezető vonatkozások nem merültek föl. Márai címadása: *Változás*, ami *Änderung*ot, *Veränderung*ot, *Wandlung*ot, *Umwandlung*ot jelent. Ennél fogva, amit Kafka már a címben előlegez (például kimondatlan vita a nevelődési regény ekkorra naívvá lett fejlődésével, párhuzamosan avval, hogy a görög-római mitológia „átváltozásainak” paródiájaként is emlegethető), Márainál nem egyszerűen elvész, hanem leegyszerűsödik. Hozzátennem, hogy a magyar mítosz-befogadás ebben az időben aligha illeszthető a Kafkáé mellé. A fordításokat nem sokkal követő ismertetés nem érinti ezt a kérdést. Az 1922-es *Napló könyvekről*¹⁸ három Kafka-elbeszélést mutat be a magyar olvasónak. *Az átváltozás* „egy vigyorgás”, *Az ítélet* „egy sikoly”, *A fűtő* lényege „egy gyerek, aki elsírja magát”. Látható, hogy Márai (aki eszerint a „véletlen” találkozás után immár tudatosan kereste és vásárolta meg Kafka műveit) egy tárgykörön belül értelmezi a Kafka-prózát, melyet egy dichotómia írói változataként mutat be. *Az átváltozás* eszeveszett sikoly, lázadás a világrend ellen, mely erős és sérthetetlen – állítja, majd így folytatja: „mert érdekel és izgat ez az író, aki mindezen túl hozott egy furcsa letisztulást az expresszionizmusban”. E letisztulás jellemzésére az alábbi kifejezéseket alkalmazza Márai: „tökéletes lehangoltsággal lázas; éli és vergődik a kor lázát, s agya közben óvatosan számlálja az ütőeret.” A magyar szövegre a közöttség egy változata jellemző. Érzékelhető a kritikus igyekezete, aki informálni szeretné a járatlan magyar olvasót, ezt az igyekezetet azonban háttérbe szorítja az olvasási élmény reprodukálása, amelynek adekvát formájául az expresszionista előadást választja. Márai írói-személyiségi problémáinak centrumába jutottunk: mind az expresszionista líra (ekkor még Werfel, később már nem; majd Benn, Else Lasker-Schüler, Trakl, Yvan Goll, August Stramm, Ernst Stadler, Walter Hasenclever) vonzereje hat fordítói nyelvére, az idézettek néhány versének Márai által készített változata a magyar avantgárd nyelv egy lehetőségeként jöhet számításba, s ehhez a nyelvhez fordul segítségért. Ezzel párhuzamosan figyeli a magyar és európai modernség más változatait, amelyek vagy vitában állnak az avantgárddal, vagy az avantgárd nyelv- és stílusújításaival szemben a nyelv- és személyiségválság tematizálásában jeleskednek (Márainak Schnitzler mellett *Az áhítat könyve* Rilkéje szintén korai élménye). Ebben a szövegkörnyezetben egyszerre látja Kafkát az expresszionizmushoz közel és tőle távol, mintegy létrehozván egy expresszionizmuson túlmutató költészetet. Az expresszionizmusból kilépés egy objektívabb, tárgyyszerűbb világba: valójában ez Márainak 1921–22-ben írói létproblémája. Igen jellemző, hogy jelentősebb érvényességgel ez majd csak az 1920-as évek végére sikerül. Márait ekkor már korántsem a lírikusi helyzet, az „élmény” és a reflexió lírai viszonya ér-

dekli, hanem azt a „történetet” igyekszik megfogalmazni, amely az események felszíni, ha úgy tetszik, „realista” rétege mögötti világot tárja föl, de legalábbis figyelmeztet e mögöttes világra és annak kétértelműségére. Ez a korai írás ugyan mindenekelőtt az előadásmód sajátosságát próbálja körvonalazni, de tulajdonképpen fölfigyelhetünk arra, hogy a Kafka-művek ambivalenciájára is rádöbbsent a kritikus, még a fő érdemként hangoztatott váltás, az expresszionizmus letisztulása is jelzöt kap: *furcsa*; nemigen dönthető el, hogy ez csupán a kritikus véleménye, vagy a Kafka-írások alapvető jellemzője, amelyet a kritikus mindössze tudomásul vesz. A második megjegyzés arra vonatkozik, hogy nem kizárólag a kronológiai szimultaneitás okán „kortárs” szerző Kafka, „éli és vergődik a kor lázát”, művei ezek szerint valamit elárulnak a korszakról, „retorikájuk” a koré, amelynek fontos iránya az expresszionizmus. De átélve a korszakot olyképpen lehet résztvevő egy író, hogy ha megfigyelő, illetőleg „raisonneur”. Ez a távolságtartás majd az 1930-as esztendőik Márai-jának lesz sajátossága, ezt a narrátori kívülmaradást igyekszik tovább-alakítani 1948 utáni, emigrációs regényeiben (még ott is – vagy ott talán elsősorban –, ahol saját, közvetlen tapasztalataiból építkeznek). Kiegészítésül írom ide Márainak egy korai jellemzését. A Szlovákiában megjelenő magyar írások összegzésére, fölkérésére törekvő kritikus így méltatja Márait: „Az erősen groteszk hajlamú, mindig ötletből kiinduló, lélektani novellista *Márai Sándor* külföldön él.”⁹ Mármost általánosítható-e Márai ekkor szerzett novelláira, vagy sem, tény, hogy a kortársak egy része groteszknak vélte Márai hangvételét. Innen továbblépve: Márai Sándor viszont a magyar irodalomból ahhoz a Karinthy Frigyeshez hasonlítottta Kafka előadásmódját, akinek egy írását Klopstock Róbert fordította németre. Kafka lektorálta ezt a fordítást. S a két szerző, ti. Karinthy és Kafka, talán nem a groteszk, hanem az abszurd előfutárainak is tekinthető. A közép-európai abszurd mindenestre sokat köszönhet a Kafka-recepciónak, s ha Karinthy Frigyes a nyelvi nehézségek miatt kevésbé fordított és ismert szerző, nem elképzelhetetlen egyfelől a tipológiai analógiák tételezése magyar és más közép-európai korai abszurd jelenségek között, másfelől az, hogy közvetve mégis előlegezi az abszurd felé tendáló nyelvi (fekete)humort.

*A négy évszak*¹⁰ Márainak prózaversekből, lírai karcolatokból, emlékezés-töredékekből összeállított gyűjteménye. Egyik-másik kispróza Peter Altenberget idézhetné, akit Márai nagyra becsült, akad olyan, amely tömör íróportréval szolgál. *A per* című írása a régi olvasmányélményt újítja föl, újra-fogalmazza korábbi értelmezését. „Franz Kafka szerint minden ember körül tart a per, melynek igazi tartalmát nehéz elmondani”. A megfogalmazásból kitetszhet, hogy az ember *körül* folyik a per, a bűnösség vagy büntelenség kérdése idejét múlttá válik, a per mintegy condition humaine, talán a leginkább azért, mert „igazi tartalmát nehéz elmondani”. S ez többféleképpen érthető: vonatkozhat általában az elmondás, azaz az elbeszélés nehézségére, de a per természetére is, hiszen azáltal lesz fenyegetővé, hogy burkolt marad „igazi tartalma”. A továbbiakban sor kerül a bevezetésben megpendített gondolatnak folyamatként leírására, a Kafka-mű szuverén értelmezésére, amely a Kafka-művet olyan alkotásként látatja, mely éppen nehezen elmondhatóságával fejez ki kortársi léthelyzetet. A konklúzió ennek megfelelő: „Ez a per. Időbe telik, míg megérti az ember. De egy napon megérti. S akkor már vége is a pernek.” Ha ragaszkodunk ahhoz, hogy Márai Kafka regényéről beszél, akkor Josef K. sorsának kimenetelét kísérelhetjük meg értelmezni a Márai-intenció alapján. Csakhogy az „alany” nem Josef K., hanem az ember, illetőleg minden ember. A per eszerint a megértés törté-

nete, a megértéssel beveződik a per. Hogy ez időben mikor történik meg, csak találgathatjuk. Vajon a halál pillanatában? Vagy a törvény kapujában veszteglő ember példázatát szem előtt tartva a megértés elhalasztódásáról kellene elmélkedni? Arról ugyanis, hogy a célba érés egyben a folyamat (németül a cím: Der Prozess, a processzus) vége, lezárulás, amelyben nem az értés, netán az értelem teljeseedik ki, hanem egy életszakasz fejeződik be, a(z élet)tevékenység szűnik meg. Kafka sokértelműségét, sokféleképpen magyarázhatóságát követi Márai enigmatikus fogalmazásával. Annyi még elmondható, hogy az 1930-as esztendőben viszonylag kevesen foglalkoztak Kafkával Magyarországon. Jóllehet megvoltak a „személyi” feltételek egy általánosabb intenzív Kafka-olvasáshoz. Ugyanis Klopstock Róbert ekkoriban Budapesten élt és praktizált, élénk kapcsolatai voltak azzal a Hatvany Lajossal, aki részint (kétnyelvű) íróként, újságíróként, kritikusként volt tevékeny részese a magyar szellemi életnek, részint neves költők mecénásaként, vendéglátójaként. A magyar kultúra érdekében kamatoztatta német irodalmi ismeretségeit, budai palotájában házigazdája volt például Thomas Mann-nak 1937-es magyar útja alkalmából. Hatvanyék körében Klopstock találkozhatott a magyar íróársadalom nem egy jeles képviselőjével, de ezeknek az esetleges találkozásoknak hozadékáról nincsenek információink. Klopstock tudott Márai korai fordításairól (miként Kafka is), de további adatok nem állnak rendelkezésünkre. Ugyancsak Budapesten élt Németh Andor, akinek 1947-es megjelenésű Kafka-monográfiája (Kafka ou le mystère juif) magyar vonatkozásairól vannak adalékaink,¹¹ de arról nem, hogy mennyire vezethető ez vissza az 1930-as budapesti esztendőig. Az mindenestre említendő, hogy Németh Andor közeli barátjának, József Attilának egy versét idézi a könyv a „bűntelen bűnösség” példajaként. Márai jól ismerte Némethet, József Attilát, csupán az a kérdés, társaságban vagy négy szemközt szóba került-e Kafka. A kutatás egyelőre csak a kérdésnél tart, s az is kérdéses, előkerülnek-e ebben a tárgykörben újabb adatok. Márai fordításai óta többször visszatért Kafkához, jóllehet megnyilatkozásaiban az elhatárolódás és az azonosulás/emlékidézés váltogatja egymást.

1945-öt követően Márainak haláláig vezetett naplójából idézhetünk. Az 1945–1957-es kötetben¹² Kafka egyik, Máraitól késeinek hitt elbeszéléséről (Der Dorfschullehrer – A falusi tanító) olvassuk: „A patológikus, a mániásan modoros világlátás, a somolygóan aláztos ravasz ironia, ahogyan ez a rendkívül tehetséges író az írói látomáshoz közeledett, utolsó írásában már kóros.” Nem sokkal utóbb olvashatjuk: „Ma azt álmodtam, hogy Kafkát olvasom. Szabályos Kafka-mondatokat álmodtam.”¹³ Aztán lejegyez egyet, kiemelve a „hegyes szoba” szintagmát. Így annak konstatálása bizonyára védhető, hogy Márai Kafka-élménye jóval mélyebb és tartósabb, miként arról számot ad, tudatában (tudattalanjában?) rejtőzik a Kafka-világ, amelytől íróként elszakad, menekül, de amely időnként felbukkan. A következő naplójegyzetében new yorki tapasztalatát rögzíti: „A nagy épületben a Kafka-per hangulata: zajtalan ajtók, mindenki gyanús.”¹⁴ Majd egy másik naplómondat: „Kafka remeke, a »Per«, megrekedt az intellektuális szférában, politikai és világnézeti aláfestést kapott.”¹⁵ A mondat első tagja számomra nem egészen világos, talán arról az írói műről van szó, amely irodalomként jött létre, de a történelmi változások politikai és világnézeti tartalommal töltötték föl. Lehet, hogy az újraolvasás készítette Márait e megjegyzésre, amellyel Kafka regényét az 1930-as évek Szovjetunióbeli, valamint az 1950-es évek elejének magyarországi koncepciók pereivel hozza kapcsolatba. De az is lehetséges, hogy

a regény befogadás egy jellegzetes esetét regisztrálja (ezt maga is tapasztalhatta), amikor az esztétikai/irodalmi értékelést elfedi a politikai/világnézeti.

Rendelkezünk olyan adattal, amely Márai, Karel Čapek és Franz Kafka regényírásának összehasonlítását tételezi; éppen az 1930-as esztendő közepéről való egy kritika, amely a három író „asszociáló” előadásának rokonságáról mond véleményt. Az azonban nem érdektelen, hogy a kritika egy Szlovákiában élő magyar írótól származik.¹⁶ A bírálat megfogalmazásának tömörsége nem engedi a bizonyítást. Egy alaposabb kifejtés talán a közép-európai irodalmakban föllelhető „közös”-re mutathatott volna rá. Márait a magyar kritika és irodalomtörténet, elsősorban tárgyválasztása alapján, a polgári írók közé sorolja, és kissé felületesen Thomas Mannhoz szokta hasonlítani. Egyébként a két író személyesen ismerte egymást, de miként Kafkáról, Mannról is többféleképpen írt Márai, a rajongás és a családottság hangjait egyként megszólaltatta. Ugyanakkor világirodalmi olvasmányai közül Proustot és Tolsztojt mindvégig meghatározó szerzői között emlegette.

Kiegészítésül még egy megjegyzés. Márai önértelmezései közül azt, miszerint Kafka konkrétan egy művére sem hatott, azaz „filológiaiilag” nem mutatható ki Kafka-szöveg „jelenléte” a Márai-művekben, jórészt elfogadhatjuk. Egy esetben azonban ennél bonyolultabb esetben ütközünk. Mint ismeretes, Kafka *Ein Hungerkünstler*e 1922-ben kétszer is napvilágot látott, a *Die neue Rundschau*ban és a *Prager Presse*ben, a kötetkiadás évszáma: 1924.¹⁷ Hogy Márai kezébe jutottak-e ezek a publikációk, csak feltételezhető. Az 1922-es évet Berlinben töltötte, amikor a *Die neue Rundschau* kezébe vehette. Már Párizsban élt Márai, amikor *Succi* címen a *Prager Tagblatt*ban cikket közölt a francia koplalóművészről, s ezt az 1924-es írást a következő esztendő elején magyarul is megjelentette, a *Succi, a híres éhező* címmel.¹⁸ Az első Kafka-közlést az első Márai-közléstől mintegy két esztendő választja el, emellett Márai egy akkoriban közismert jelenséget kommentál. Az a tény azonban, hogy Kafka ezt a jelenséget novellába írta, a tematikának irodalmi rangot kölcsönözött. S bár Márai újságíróként szinte válogatás nélkül kísérletezett szintén „érdekes” történetek, személyek, kapcsolatok megörökítésével, a karkai példa hozzájárulhatott ahhoz, hogy ezt az esetet megörökítse. Átlagos újságcikkről van szó, amely alkalmat kínál a koplalóművész képviselte jelenség tanulságainak levonására, s itt már figyelemre méltó az eltérés Kafkától. Ennek ellenére nem érzem teljesen jogosulatlannak a Márai-Kafka kapcsolatba besorolhatóságot, ha „hatás”-ról a szó pozitívista értelmében nem beszélhetünk is.

Összegezve: Kafka magyar irodalmi útján jelentékeny Márai szerepe. Még akkor is, ha sem fordításai, sem Kafkáról írt cikkei, megjegyzései nem keltettek nagyobb kortársi visszhangot. Ugyanakkor az irodalomtörténet már néhány évtizede számon tartja Kafka hozzájárulását Márai öntematizációjához. Elsősorban az *Egy polgár vallomásai* idevonatkozó lapjai alapján értekeznek a Kafka-Márai kapcsolatáról, viszonylag kevesebb figyelmet szentelnek a rövidebb Márai-írásoknak. Az nem állítható, hogy Márai Kafkáról alaposabb, részletezőbb értékelést közölt volna, az azonban igen, hogy „világirodalmában” helyet juttat Kafkának, méltányolja azt, miként közelítette az avantgárdot a modernség korszerűbb alakzataihoz. Ha erre gondolunk, a szórványos említések akár „történet”-té is összeállíthatók, olyan történetté, amely Márai írói, individuális és nyelvi kétségeit a Kafka-életművel szembeveti, és önmeghatározását többek között Kafkával szemben is megfogalmazza. Elsősorban Márai szempontjából lényeges ez a fajta kapcsolat, az ő írói

életútja világítódik át, az ő világirodalom-képe teljeseedik ki. Mindazonáltal jelez egy irányt is, a Kafka-befogadás egy lehetséges változatát, egy olyan típusú Kafka-értelmezést, amely attól az írótól származik, aki az expresszionista közjáték után a magyar modernség számottevő szerzője lett. Ezzel párhuzamosan tanúsítja egy közép-európainak nevezhető irodalom esélyeit egy közös szöveg kialakítására.

E közös szöveg létesíthetőségét szem előtt tartva szembesíthetjük Kafka „kései” magyar utókorát Márai kezdeményeivel. Ugyanis a megszakítottsággal jellemezhető magyar Kafka-befogadás lényegében 1957-tel kezdődik újra, mikor vitatható értékű fordításban jelenik meg *Az ítélet*, majd 1963-ban a *Nagyvilágban* a *Levél apámhoz*. S bár az uralkodó „marxista” kritika, Lukács Györggyel az élén, fenntartásait jelenti be az esetleges recepció kiszélesedésével szemben, az 1960-as esztendőktől kezdve mind a kutatásban (Egri Péter már 1963-ban közöl tanulmányt a *Filológiai Közönyben* Kafka álomszerűségéről), mind a könyvkiadásban jelen van Kafka, s mindmáig sokat kiadott-olvasott, a középiskolai oktatásba bekerült író. Rónay György 1964-ben ülteti át *A kastélyt*, Szabó Ede *A per* fordítása 1968-ban jelent meg. Mindkét tolmácsolás jelzi a küzdelmet a karkai nyelv(felfogás) érzékeltetéséért, annak tudatában, hogy a német és a magyar nyelv szintaktikai eltérései leküzdhetetlen akadályként meredeznek. *A kastély* magyar szövege annak a fordítói felfogásnak erényeit és hibáit mutatja, amelyet a *Nyugat* fordításképzéseit folytató és elsősorban a szövegűsítésre törekvő „nemzedék” képviselt. Rónay György prózája inkább emlékeztet olyan francia szerzők regényeire, mint például Mauriac, ennél fogva a Kafkánál jellegzetes aprólékos leírások fantasztikumának megszólaltatása nem mindig sikeres. Szabó Ede a századfordulás álom-valóság világát átpoétizáló narrációval adná vissza Kafkának mástípusú „álomszerűség”-ét, és így éppen az „álomszerűség” ironizáltsága vesz el. A Kafka-fordítások magyar történetében a fordulatot Tandori Dezső hozta. Már 1968-as, első verseskötete előlegezte azt a nyelvi váltást, amely nem pusztán emancipálta akár a „roncsolt nyelv”-et, az agrammatikus költészetet, hanem úgy alakította lírájának „belső világterét”-t, hogy abba integrálta a világ (művészet)történetének töredékességében rétegzett, mozaikszűrségében is idegenségét sajátja integráló sok-sok epizódját, egyben átélve és olvasóival szinte feladványként átélve a nyelvazonosságot. Miközben Tandori költői világába szervezi a világirodalmat (festészetet, a világirodalomba foglalva a magyart is), olykor a mitológiát trivializálva, fordítóként ugyanakkor értelmezője mindazoknak az alkotóknak, akiknek lírája és prózája nem vagy csak áttételesen érintkezik saját nyelvi műalkotásaival. *Az ítélet* bravúros újrafordítása mellett azt a karkai kisprózát tolmácsolja, amelynek rokonságát a Jung Wien egyes szerzőinél a Máraitól és Füst Milántól kedvelt Peter Altenbergnél lehet megtalálni. Tandori azonban „körbe”-fordítja Kafkát, részint a modernitás bécsi, azaz Monarchia-beli, a Monarchiát tematizáló, a Monarchia-nyelvet alkotó íróival, részint a Kafkával kortárs, illetőleg a Kafkára valamiképpen vonatkozatható „nyugati” szerzőkkel. Az előbbiekre néhány példa: Karl Kraus: *Az emberiség végnapjai* (1977), Musil: *A tulajdonságok nélküli ember* (1977), Franz Werfel: *Cella* (1973), illetőleg Thomas Bernhard: *Fagy* (1974), az utóbb említett művek közül Virginia Woolf *Mrs. Dalloway*-ét (1971, Márainak is kedves olvasmánya), Samuel Beckett *Murphyjét* (1972) emelném ki. Amit hangsúlyozni szeretnék: Kafkának e szűkebb és tágabb irodalmi környezetében magyarul egyaránt Tandori nyelvén szólal meg, ennek következtében a fordításkötetek segítségével nemcsak az egyes szerzők világa körvonalazódik, hanem az a nyelvi

(és természetesen tematikai, világszemléleti, művészetfelfogásbeli) kapcsolat is, amely az európai modernség történetét meghatározza, illetve segíti megjelölni Kafka helyét és szerepét a modernségben. Tandori maga olyan próza alkotója, akinek számára látszólag minden részlet, minden mozzanat majdnem egyaránt fontos, valójában e mozzanatok egy soha végig nem írható töredéknek darabjai, amelyek mégis műalkotássá képesek szerveződni (az olvasás révén). Tandori Kafka-fordításai jelzik, miszerint a fordító felfigyelt egyfelől Kafka aforisztikusságára, másfelől még kispőzójában is munkáló motivikus megszerkesztettségére. Az egymást kizáró, de etimológiailag hasonló szótóbból származó el-
lentétek megszólatatása az értelmezhetőség kétségeire, egyben az értelmezés lezárhatatlanságára utal.

A Márai-fordítások ugyan többször fölbukkantak a tudományos kutatásban, ám nem velük dialogizáltak az 1950-es, 1960-as évektől a Kafka-fordítók (Márai jódarabig tiltott szerző volt Magyarországon!). Ellenben Márai magyar reneszánsza összefügg a modernségnek a posztmodern felőli szemléletével. Márai több regényét hozzák a bécsi modernség közelébe. Annál is inkább, mivel Márai Kafka mellett Hofmannstahl, Werfelt, Musil (és nem utolsósorban Rilke) gyakran emlegette, mint a Monarchia világának művészi tanúit. Amikor Tandori Monarchia-szerzőként fordított, létre hozta annak a nyelviségnek regényi megfelelőit, amelyet találkozatni lehetett a magyar prózahagyománnyal, így Márai Sándor regényeivel is.¹⁹

FÜGGELÉK

A Kosztolányi- és Kafka-művek lehetséges kapcsolatait még nem töprengett el a kutatás. Ezúttal fölvetem annak lehetőségét, hogy *Az éhező-művész* c. Kafka-elbeszélés és Márai két újságcikke motívumtörténeti sorába beépíthető az alábbi Kosztolányi-mondat: „Azt mondták, hogy már évtizedek óta a legteljesebb nyilvánosság színe előtt végzi alvási szükségletét, mint az a koplalóművész, aki hivatalosan lepecsételt üvegkalitkában éhezik a közönség szeme láttára.”²⁰ További kutatás szükséges ahhoz, miképp került az *Esti Kornél* tizenkettedik fejezetébe ez az alvó elnök történetéhez szervesen hozzá nem tartozó mondat. Márai magyar nyelvű cikkének címevel („az éhező”) szemben a ’koplalóművész’ a karkai ’Hungerkünstler’ pontosabb fordítása. Kosztolányi tudomásom szerint nem nyilatkozott Kafkáról. Így 1906-os (!) Homérosz-novellájának ironizáló anakronizmusai legfeljebb előlegezik Kafka hasonló de/anti-mitologizáló kispőzóját: „Másnap Homérosz fényes lapot adott ki. A vezércikkben ragyogó dialektikával kifejtette, mily jelentős változásokat hoz Akhilleusz, közbelépése a görög politikára, s talán egész Görögország jövőjére.”²¹

FÜGGELÉK 2.

Vissza a Márai-naplókhoz, amelyek 1945 előtt továbbgondolják a „világirodalmi” esszé tematikáját, 1945/48 után pedig pótolni hivatottak ezeket az esszéket (hiszen nem volt számára olyan orgánus, ahová írni akart volna). Az állandó szereplők, Goethe, Tolsztoj, Proust, Arany János és Krúdy mellett fel-feltűnik – láttuk – Kafka, de megjelenik a sorok között, sőt, a sorokban olykor világirodalmi folymat minéműségére kérdés is. 1943-ban egyhelyütt ekképpen válik Kafka központi szereplővé:

„Utak, mélyvizek és áramok az irodalomban:

Egy Walser nevű író hangját viszi tovább Franz Kafka. Kafka hangját tudatosan dünyögő tovább Julien Green. Charles Morgan továbbépíti e különös térfogatú világot, Green világot.

Mindez nem plágium. Az irodalomban különféle hullámhosszú áramok vannak, amelyek megfelelő érzékenységgű vevő- és adóállomásokon át kifejezik magukat.”

Nem tudom, honnan szerezte Márai ismeretét Robert Walser (1878–1967) svájci német írónak és Kafkának „viszonyá”-ról; tény, hogy Kafka nagyrabecsüléssel nyilatkozott Walserről, aki 1943-ban és azóta is jórészt ismeretlen Magyarországon. Charles Morgan (1894–1958) angol írónak *The Voyage* című regényét Márai *Voyages*-ként emlegeti, érdekes módon nem az 1943-ban publikált *Az*

utazásként (Nagypál István, azaz Schöpflin Gyula fordította), s ugyancsak a naplóban Green és Kafka folytatójaként szól róla, csekély és fogzó lelkesedéssel.²² Ami azonban valóban fontosnak tetszik: érthetővé válik, miért fogadta elismeréssel Babits európai irodalomtörténetét. A művek és irányok ilyetípusú összefüggéseire figyelt föl, arra az állandó mozgásra, amely irodalomtól irodalomig vezet, és amely minden művet olyan szövegegyüttessé emel, amelyben korábbi szövegek tetszenek át. Kafka ezáltal nemcsak önmagában, hanem mások által is *jelen* van.

JEGYZETEK

- ¹ Márai Sándor: Egy polgár vallomásai. Budapest, 1990. II. 203.
- ² Márai Sándor irodalmi levele. Színházi Élet 1934. febr. 11–17. 8. sz. 70–71.
- ³ Vö. erről részletesebben tőlem: Franz Kafka und die Ungarn. Arbeiten zur deutschen Philologie 1972. 123–129. (A följebb hivatkozott Márai-kiadásból idéztem.)
- ⁴ Az első kiadás évszámai: 1934–1935. Mind a mai napig az 1940-es öncenzúrázott kötetek újrakiadása történik.
- ⁵ Emberi hang. Versek. Kosice 1921. 132–164.
- ⁶ Mint a hal vagy néger. Versek. Budapest 1930. – már nem tartalmaz műfordításokat, viszont válogatott verseinek kései gyűjteménye igen: A delfin visszanézett. Válogatott versek. (1919–1977) München {1978.}. 33–43.
- ⁷ A változás. Szabadság 1921. aug. 23–szept. 1. 182–191. sz. kilenc folytatásban; Az ítélet. Ugyanott 1921. szept. 21. 206. sz., A gyilkosság (Der Mord= Ein Brudermord). Kassai Napló 1921. dec. 25. 266. sz.
- ⁸ (m. s.): Napló könyvekről. Kassai Napló 1922. márc. 23. 67. sz. 6–7. Kafka-Handbuch in zwei Bänden. Unter Mitarbeit zahlreicher Fachwissenschaftler hrsg. von Hartmut Binder. Bd. 2. Das Werk und seine Wirkung. Stuttgart 1979. 598. vö. még: Turczel Lajos: Szlovákiai magyar triptichon Márai Sándorról. Irodalmi Szemle 1994. 11. sz. 41–43.
- ⁹ Kázmér Ernő: Szlovenszko magyar irodalma II. Szabadság 1921. jún. 28. 137. sz.2.
- ¹⁰ Márai Sándor: A per. In: A négy évszak. Budapest 1938. 322–323.
- ¹¹ A kékpúpú teve hátán. Németh Andor idézése. Szerk. Tverdota György. Budapest 2004. 168–179. Európai kulturális füzetek 14–15. sz. Szerk. Mihályi Gábor.
- ¹² Napló 1945–1957. Budapest, 1991. 211.
- ¹³ Ugyanott 245. Kafka naplójáról, elismerve A per és Az átváltozás jelentőségét: 281–282.
- ¹⁴ Napló 1958–1967. Budapest 1992. 202.
- ¹⁵ Napló 1958–1967. Budapest 1993. 9. 76 évesen Isaac Bashevis Singert idézi: „Kafka, Joyce olyanok, mint egy levágott fej, mely beszél.” Napló 1976–1983. Budapest, 1994. 11.
- ¹⁶ Magyar Írás 1936. 7. sz. 114–115. A kritika szerzője: Egri Viktor.
- ¹⁷ Kafka-Handbuch... Bd. 2. 7–9.; Ludwig Dietz: Franz Kafka. Die Veröffentlichungen zu seinen Lebzeiten (...) Heidelberg 1982.
- ¹⁸ Succi. Frankfurter Zeitung 1924. dec. 6. 911. sz. 12.; Succi, a híres éhező. Kassai Napló 1925. jan. 11. 8. sz. 10–11. A bibliográfiai adatok ellenőrzéséhez felhasználtam Mészáros Tibor művét: Márai Sándor bibliográfia. Budapest 2003.
- ¹⁹ Franz Kafka: Elbeszélések. Ford. Antal László, Eörsi István, Gáli József, Györffy Miklós, Szabó Ede, Tandori Dezső. Budapest 1995. A kötet Kafka összegyűjtött elbeszéléseit adja.
- ²⁰ Kosztolányi Dezső összes novellája. S. a. r., jegyz. Réz Pál. Budapest 1994. 924.
- ²¹ Uo. 59–62. Az idézet a 61. lapon
- ²² Márai Sándor: A teljes Napló. 1943–1944. Sorozatszerk.: Mészáros Tibor. Bp. 2006. 24. 26.